

הדרכים הקדומות בערבה

מנחם מרקוס

עמק

הערבה הוא "פרוזדור" טקטוני ישר ונוח המקשר בין ים המלח בצפון לבין מפרץ אילת בדרום. ההפרש הטופוגרפי הניכר של 650 מ' בין מפלס ים המלח ובין קר פרשת המים של הערבה (מדרום לבאר מנוחה) כמעט ואינו מורגש בשל המרחק האופקי הרב (כ-100 ק"מ), ובעצם אין שום מכשול של ממש בהתוויית דרך לאורך הערבה ובהליכה לאורכה. המכשול האמיתי הוא נדירותם של מקורות מים זמינים לאורך נתיב זה שאורכו 170 ק"מ. לאורך שוליה המערביים של הערבה היו בימי קדם רק שלושה מקורות מים יציבים, שיכלו לספק את צורכי ההולכים בערבה: עין חצבה בצפון הערבה, עין רחל בערבה התיכונה, ועין ע'דיאן (עינות יטבתה) בערבה הדרומית. נראה, אפוא, שדרך ראשית לא עברה בימי קדם לאורך שולי הערבה המערביים, ויש לחפשה בשוליים המזרחיים, למרגלות הרי אדום. כאן מצויים מים רבים ושופעים, החל ממעיינות סאפי ופלג המים העשיר של נחל זרד, בדרום-מזרח ים המלח, דרך ערוצי המים הזורמים היורדים מהרי אדום אל הערבה (ואדי חניזירה, ואדי פיפה, ואדי אומרוק, ואדי טלאח, ואדי דחל, ואדי דנא, עין אל-פידאן, ואדי ע'ויר, ואדי מוסה, ועין ע'רנדל בוואדי ע'רנדל שבערבה הדרומית). נראה שזאת הסיבה, שבציר שופע מים זה, לאורך שוליה המזרחיים של הערבה, התפתחו יישובי קבע ואתרי חקלאות קדומה, כגון: צוער (סאפי) קסר א-טלח, פונון העתיקה, ביר מד'כור שבמוצא ואדי מוסה לערבה וע'רנדל (ארדלה?) שמול יהל.

מבט על האתרים הקדומים משני עברי עמק הערבה מגלה תמונה מעניינת: מול כל אתר, יישוב או תחנה קדומה בשולי הערבה המערבית נמצא יישוב, או אתר קדום, בשוליים המזרחיים, לרגלי הרי אדום: מול מצודת תמר הרומית-ביזנטית (קסר ג'היניה), שבראש המתלול היורד מרכס חצרה אל הערבה הצפונית, נמצא אתר היישוב הגדול צוער, בדרום-מזרח ים המלח; מול האתר הגדול עין חצבה הישראלי-נבטי נמצא אתר קסר א-טלח; מול המצודה הישראלית-נבטית עין רחל הסמוכה לעין יהב, נמצאים אתר הנחושת הקדום ושרידי היישוב הנוצרי הביזנטי פונון (ח'רבת פינאן); מול האתר מוית עוואד, הסמוך למושב צופר, נמצא אתר הקדום ביר מד'כור (Madkur); מצפון למוצא ואדי מוסה מהרי אדום אל הערבה. מול האתר הגדול עין-ע'דיאן, הכולל מצודה מתקופת הברזל, ח'אן ערבי קדום, מערכת בארות שרשרת ושרידי חקלאות) לא נמצא אתר בשולי הערבה המזרחית. מתלול הגרניט הענק, שבדרום הרי-אדום, אינו מאפשר נתיב עליה סביר אל במת ההר מכיוון מישור הערבה הדרומית, אך קצת צפונה מכאן נמצא האתר ע'רנדל (מעין ומצודה), ממנו מטפס נתיב עתיק אל היישוב הנבטי הגדול ח'מימה שבבקעת חסמא, כ-45 ק"מ מדרום לפטרה.

מנחם מרקוס, ממקימי בית ספר שדה חצבה, גאומורפולוג, מדריך טיולים ותיק, בארץ ומחוצה לה. ערך ופרסם סקרי נוף מטעם "רשות שמורות הטבע". פרסם ספרים ומאמרים רבים בנושאי ידיעת הארץ

מעלה העקרבים הרומי

כנראה הייתה זו דרך צבאית, שנשללה מירושלים לאורך גב הרי חברון אל כרמל ומעון שבדרום הר חברון ומשם ירדה בנתיב שהשתמר היטב, "מעלה דרגות", אל ערד וממנה לעיר הנבטית-רומית ממשית.

ממשיית נמשכה הדרך במישור ימין אל ראש רכס חצרה וממנו ירדה בקטע חצוב ומדורג, שהשתמר להפליא — "מעלה עקרבים" — מעלה צפיר", אל בקעת צין, מערבה לעין צין שבאפיק נחל צין. מבקעת צין נמשכה הדרך לדרום-מזרח בנתיב נוח אל עין חצבה שבערבה הצפונית (מצד סף הקדום, שהתגלה על ידינו, אנשי בית ספר שדה חצבה, בשנת 1970, על רכס גבעות יועדן, בין מעלה עקרבים לעין חצבה, מסייע להתווייה מדויקת של הנתיב בקטע שבין מורדות רכס חצרה ובין הערבה). עין חצבה שימשה תחנת דרכים חשובה ביותר ונקודת מעבר מהרי הנגב המזרחיים אל הערבה. סדרה של מצודות מתקופת ממלכת יהודה, הנמצאת באתר, מקדש אדומי (!), שרידי יישוב נבטי ויישוב רומי ובית מרחץ לידו, מעידים על חשיבותה של תחנת דרכים זו בערבה הצפונית, ליד

מפת הדרכים הקדומות החוצות את הערבה מאדום ומואב לנגב ולים התיכון

המסקנה המתבקשת מניתוח מערך האתרים הזה היא, שדגם מערכת דרכי הערבה הקדומות התבסס בעיקרו על צירי רוחב שחצו את הערבה, בדרכם מן הים התיכון ומבקעת באר שבע שבמערב אל במת הרי אדום במזרח, שם עוברת דרך המלך, הדרך החשובה ביותר בכל המרחב הגיאוגרפי, או בשמה המאוחר: "ויה נובה טריאנה" (דרך טריאנוס החדשה). כל דרכי הרוחב הללו הגיעו אל תחנה חשובה בשולי הערבה המערביים ומכאן חצו את הערבה מזרחה אל תחנה חשובה אחרת בשולי הערבה המזרחיים, בטרם עלו במתלולי אדום אל דרך המלך, שאליה התחברו כל הדרכים הללו.

דרך מעלה עקרבים

הנתיב המפורסם ביותר החוצה את הערבה הוא הנתיב המוכר בשם "דרך מעלה עקרבים". נתיב זה, מן התקופה הרומית, נזכר במקורות רבים ואף מופיע במפות עתיקות כחלק מדרך "ירושלים — אילה".

(קווסטות) נטריות של שכבות גיר בעלות גרדינט (שיפוע) מתון ואין כאן כלל מחשופים של אבני חול וגרניט בחתך המתלול, היוצרים תמיד את המכשולים הטופוגרפיים הקשים במורדות הרי אדום. נקודת תורפה גיאולוגית ייחודית זו היא שאפשרה עלייה קלה יחסית, גם אם ארוכת טווח (27 ק"מ מרגלי הרי אדום אל דרך המלך). אגב, תיאור נהדר של נקב דחל מופיע בזכרונותיו של לורנס איש ערב בספרו "שבעת עמודי החכמה": לורנס ופמלייתו ירדו מבוצירא לעין חצבה במסע גמלים, בדרכם מאדום לכאר שבע.

נקב דחל הפך בשנות ה-80 של המאה ה-20 לדרך עפר, שבאמצעותה אפשר לטפס ברכב 4x4 ללא קושי מיוחד מקסר א-טלח אל בוצירא שעל דרך המלך. דרב סולמניה נקברה בשנות ה-70 על ידי תוואי הכביש שהוכשר מעין חצבה למושב עידן.

לשאלת זמנה של הדרך העתיקה הזאת של מעלה עקרבים דרך סולמניה-בוצירא, עדיין אין מענה חד משמעי. יש אומרים, כי הנתיב הזה בערבה הצפונית, כמו גם כל הדרך מירושלים לאילת, הנזכרת לעיל, הוא חלק מפרויקט ההיערכות הצבאית של הקיסר טריאנוס (במחצית הראשונה של המאה השנייה) באגפה המזרחי של האימפריה הרומית – היערכות שנדרשה בעקבות סיפוח ממלכת הנבטים שבאדום לאימפריה הרומית בימי הקיסר טריאנוס. סיפוח זה יצר שינוי גיאופוליטי בגבול האימפריה שבעבר הירדן המזרחי, שכלל בין השאר את סלילתה המחודשת של דרך המלך (והשם שהוסב ל"ויה נובה טריאנה" אכן מעיד על כך), והכשרת דרכי גישה מיהודה, דרך הנגב והערבה אל גב הרי אדום. אך מחפירות שערכו הארכאולוגים רודולף כהן ויגאל ישראל בשנות ה-80 של המאה ה-20 באתרי המצודות של מעלה עקרבים (מצד צפיר, חורבת צפיר ורוגם צפיר) עולה תמונה קצת שונה: חרסים וממצאים אחרים, שהתגלו בחפירות אלו, מתוארכים כולם למחצית השנייה של המאה השלישית – ימיו של הקיסר דיוקלטינוס, שאף בימיו נערכה היערכות צבאית חדשה במרחבי הנגב, הערבה והרי אדום.

דרך המור והלבונה: דרך הבשמים

לא פחות מפורסמת מדרך מעלה עקרבים היא דרך הסחר הנבטית, שהלכה מפטרה לעזה – "דרך המור והלבונה" היא "דרך הבשמים". רבות נכתב על הדרך הזאת שמעזה לעברת ומשם דרך מכתש רמון, נחל נקרות ונחל עומר – אל הערבה. לפיכך לא נרחיב את הדיבור על קטע הדרך שמעזה ועד לערבה. בנקודת מוצא הדרך מנחל עומר שבהרי הנגב המזרחיים אל מישור הערבה התיכונה, כ-2 ק"מ מדרום למושב צופר, ניצבת תחנת הדרכים הנבטית "מוית עוואד", הידועה גם בשם מואה (מואה מופיעה במפת מידבא המפורסמת, ונראה, כי זיהוי מוית עוואד עם מואה הוא שגוי). כאן נחשפו ח'אן נבטי גדול ובו שרידי בית מרחץ, בית חווה גדול ובו מתקנים לעיבוד תוצרת חקלאית, כגון: מפרכת זיתים של בית בוד, ריחיים של יד עשויים בזלת, בריכה גדולה, מצד על גבעה וטרסות חקלאיות – ללא ספק תחנת לילה חשובה בדרכן של שיירות הסחר הנבטיות. ממואה נמשכת הדרך לכיוון דרום-מזרח במישור הערבה, כשהיא חולפת על פני שני מקורות מים: עין אל-עמר – באר עתיקה בערוצו של נחל ערבה, הנמצאת כיום בגבול ישראל-ירדן, ועינות סכאכין – קברות נביעות מים בערוצו של נחל סכאכין, בצדה הירדני של הערבה. מעינות סכאכין נמשכת הדרך מזרחה במישור הצריריים הגדול, הנוצר מחיבור מניפות הסחף של שני נחלים גדולים היורדים מאדום, ואדי אבו סכאכין וואדי נמלה, עד לפתחו של ואדי נמלה. מכאן מתחיל מעלה הדרך מן הערבה אל פטרה שבמרומי אדום.

דרך עפר, שסלל הצבא הירדני בשנות השמונים של המאה ה-20, מטפסת כיום במעלה ואדי נמלה לעבר האתר המפורסם שמצפון לפטרה – סיק אל-ברד, המכונה בפי המטיילים פטרה הקטנה. כבר בתחיתת המעלה זיהינו, בסיוורנו המוזכר לעיל בדצמבר 1994, שרידי מצד וסביבו חרסים נבטיים אופייניים. ב-2004 נחשף ונחפר אתר נבטי גדול ויפה, בראש מעלה נמלה, בסמוך

מצודת קצרה

המעייין השופע עין חוצוב (כיום המעיין חרב בשל קידוחי המים הרבים שבערבה). עין חצבה היא, ככל הנראה, תמר המקראית של ימי המלך שלמה, וללא ספק איסבה, הנזכרת באונומסטיקון של אובסביוס מן המאה הרביעית.

מעין חצבה נמשכה הדרך מזרחה, כשהיא חוצה את הערבה הצפונית, אל מרגלות הרי אדום הצפוניים. במפה המנדטורית (1:100,000) עדיין מסומן בכירור תוואי החצייה הזוה תחת השם "דרב סולמניה", כשהוא מקשר בין עין חוסוב לבין האתר קסר א-טלח, הנמצא בשולי הערבה הירדנית, ממזרח למושב עידן. נלסון גליק, הארכאולוג היהודי-אמריקני המפורסם, ערך סקר אתרים ארכאולוגיים בנגב ובעבר-הירדן המזרחי בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20. בביקורו בקסר א-טלח תיאר את המקום כחווה חקלאית גדולה ובה מערכת טרסות, שהושקו בהצפה ממי עין א-טלח הסמוך לאתר, שרידי מצודה רומית ובריכת אגירה ענקית, אליה מגיעה אמת מים עתיקה מוואדי א-טלח, בו נובע מעיין א-טלח.

בדצמבר 1994, לאחר הסכם השלום עם ירדן, יצאתי למסע ג'יפים ראשון בהרי אדום ומואב ביוזמת המנהלה לפיתוח התיירות בנגב. במסגרת המסע שנמשך ארבעה ימים הגענו גם אל האתר קסר א-טלח. בסיוור שערכנו במקום גילינו את שרידי המבצר, את בריכת האגירה הגדולה וכן שרידים יפים מאוד של אמת המים הבאה מעין א-טלח. למערכת הטרסות שתיאר נלסון גליק (חקלאות נבטית? חקלאות ערבית מתקופת בית אומיה?) כבר לא היה זכר, בשל הכשרת קרקע אינטנסיבית שעשו כאן חקלאים ירדנים.

המשכה של דרך מעלה עקרבים הלאה מזרחה הוא ברור וחד משמעי: זהו נקב דחל העולה מקסר א-טלח אל בוצרה, בירת אדום המקראית, הנזכרת בספר ישעיהו, הסמוכה לדרך המלך (כיום העיירה בוצירא). נקב דחל מנצל כאן עובדה גיאולוגית מעניינת: קטע העלייה מקסר א-טלח שבערבה עד בוצירא הוא היחיד בכל מורדות הרי אדום שבו המתלול ההררי בנוי רק מרבדות

מאגר המים הנבטי
ליד מצד נקרות

חווה ואז היא עולה ממנו לדרום-מזרח אל פרשת המים של רכס מחמל (המשכו בצפון-מזרח של רכס רמון הגדול). מראש רכס מחמל יורדת הדרך מזרחה בנתיב התלול של מעלה צלעון אל ערוצו הרחב והנוח של נחל מרובה. הדרך נמשכת מזרחה במורד נחל מרובה עד למפגשו עם נחל נקרות, ומכאן היא נמשכת לאורך כמה קילומטרים לדרום-מזרח עד לעין רחל (עין חרוף) הסמוך, ממערב לעין יהב הישנה (עין וויבה) שבגבול הר הנגב המזרחי ומישורי הערבה התיכונה. עין רחל היא בעבר מעיין שופע. עד לשנות ה-60 של המאה ה-20 נמדדה כאן ספיקה של 35 מ"ק בשעה. כיום המעיין כמעט חרב בשל קידוחי המים הנעשים בסביבתו, אשר גרמו ל"נפילה" של מפלס מי התהום המזינים את המעיין. ליד עין רחל נמצאים שרידי מצודה ישראלית מן המאה ה-10 לפנה"ס ולידה מיצד נבטי. מעין רחל מתחילה הדרך העתיקה הזאת את קטע החצייה מזרחה אל הערבה הירדנית ושם למרגלותיו המערביים של רכס גרניטי בולט בשם חמרה אל-פידאן היא פוגשת מעיין שופע באפיק ואדי פידאן בשם עין אל-פידאן — נווה מדבר של ממש במזרח הערבה.

מעין אל-פידאן נמשכת הדרך על גדתו הדרומית של ואדי פידאן, כשהיא חוצה שטח עצום של טרסות חקלאיות עתיקות ומגיעה לאחר 10 ק"מ נוספים אל אתר גדול של פונון (ח'רבת פינאן) שבגבול הערבה ומורדות הרי אדום.

פונון היא מרכז הנחושת הקדום הגדול ביותר בערבה — אתר כרייה והפקה, שהיה פעיל מסוף התקופה הניאוליתית ועד לשלהי התקופה הביזנטית. ערמות ענק של סיגי נחושת הפזורים כאן, מכרות ותנורי התכה, שנמצאו בפונון ובאתרי התכה הסמוכים לפונון (ח'רבת עובא, ח'רבת ג'ריה, ח'רבת נוקיב-אל-אסימר וח'רבת דיר נחאס), מעידים על היקף פעילות כרייה הנחושת במקום, שהיה לאין ערוך גדול מזה של בקעת תמנע. מן היישוב הגדול של פונון נותר תל ענק של עיי חורבות, שתי כנסיות חרות מן התקופה הביזנטית-נוצרית של האתר, בריכת מים גדולה למדיי וטחנת קמח, שהשתמרה להפליא והייתה מופעלת בכוח המים הנופלים מן הבריכה, באמצעות אמת מים וארובה, אל חדר הטחינה.

ברכת המים העתיקה
במואה, לאחר שהתמלאה
במים בעקבות רעידת
האדמה ב-1995

לנקודה שבה יורדת הדרך לערוצו של ואדי אום דה. הכדורים מכנים את הדרך הזאת "נקב נמלה" (מעלה נמלה), ועל סמך הממצאים הנבטיים בתחתית מעלה זה ובראשו מתחזקת ההנחה כי הוא אכן חלק מן הדרך הנבטית מפטרה לעזה. הקושי בויחוי נקב נמלה כחלק מדרך הבשמים הוא קיומו של הח'אן הנבטי בביר מד'כור, הנמצא כ-10 ק"מ מדרום לפתחו של ואדי נמלה: אם ביר מד'כור היא אכן תחנת לילה של השיירות — הרי שיש לחפש את נתיב העלייה של דרך הבשמים מן הערבה לפטרה באחד השבילים העולים מביר מד'כור במעלה ואדי מוסה אל פטרה (ביר מד'כור ששם נמצא הח'אן הנבטי ולידו באר עתיקה, שופעת מים, נמצא בסמוך ומצפון לשער המוצא של ואדי מוסה אל הערבה. פטרה נמצאת בראשו של ואדי מוסה, במרומי הרי אדום). ואכן, מי שימשיך מביר מד'כור במעלה ואדי מוסה יגלה ארבעה נתיבים העולים מן הנחל לעבר פטרה, ולפחות שניים מהם טובים לתנועת שיירות גמלים. שאלת הזיהוי של דרך הבשמים הנבטית בקטע שממישור הערבה אל פטרה נשארת פתוחה...

דרב אִסולטן

דרך עתיקה נוספת יורדת אל הערבה התיכונה מהרי הנגב זו דרב אִסולטן (דרך השליט), שאותה מזכירים כמה מחוקרי הנגב במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 (מוסיל, פרנק ואחרים). ראשיתה של דרך זו בעזה ומשם היא נמשכה דרך חלוצה אל נחל הבשור ואל מישור שדה צין, עליו יושבים כיום קיבוץ שדה בוקר ומדרשת שדה בוקר. כאן, בקצהו המזרחי של שדה צין, ניצבת מצודה ביזנטית קטנה הצופה אל בקעת צין. מצודה זו שמרה על ראשו של נתיב קדום היורד לבקעת צין, הידוע בשמו הערבי נקב ע'רב (המעלה המערבי) ונקרא כיום מעלה צין. הדרך יורדת בנקב ע'רב אל בקעת צין ונמשכת לאורכה מזרחה. היא עוברת במרחק לא רב ממקור המים החשוב עין זיק ומגיעה אל נקודת שפכו של נחל חווה לנחל צין. כאן נפרדת הדרך מנחל צין ונמשכת כשני ק"מ במעלה נחל

דרך המור והלבונה מקצרה למואה - צניפות של צור בקירות הנחל

פונון יושבת על מים רבים — כאן מתאחדים שני נחלים שופעי מים: ואדי ע'ויר וואדי דנא. מי שני הנחלים הללו נוצלו בעבר להשקיית שדות חקלאיים ענקיים במישור הערבה שממערב לפונון, וכיום הם מוזרמים בצינוורות פלסטיים אל שטחי החקלאות של שני כפרים בדווים שהוקמו ממערב לאתר הקדום: גריגרה ופידאן.

דרך א־סולטן אינה מסתיימת כמובן בפונון: היא נמשכת לצפון-מזרח במעלה המתון של ואדי דנא עד לכפר שופע המעיינות דנא שבראש הוואדי, וקצת מעל לדנא היא מתחברת לדרך המלך שבגב הרי אדום. כיום עולה מפונון לדנא דרך עפר בערוצו של ואדי דנא; ומן הסתם, סלילתה מחקה כל זכר לנתיב הקדום שעלה בנחל.

הדרך בין עין ע'דיאן שבערבה לח'מימה שבאדום

עין ע'דיאן (יטבתה) היא התחנה ההיסטורית החשובה ביותר בערבה הדרומית, כ־40 ק"מ מצפון לראש מפרץ אילת. כאן נמצא מקור מים עשיר — קבוצת מעיינות הנובעת בגבול מתלולי סלע הגיר ומישור הערבה. בעבר גידלו כאן הבדווים משבט סעידיין חלקות תמרים גדולות וירקות שונים ואלו הושקו כמי עין ע'דיאן. כיום נותרה חלקת תמרים אחת עזובה, הנמצאת בתחום שמורת החיבר של יטבתה ומעידה על מקומם של המעיינות שחרבו בעטיה של שאיבת מים נמרצת באמצעות קידוחי חברת "מקורות". סמוך למעיין נמצאים שרידים של מצודה רומית גדולה. בשנות ה־80 של המאה ה־20 נחשפה כאן, באקראי, על משקוף שער המצודה, כתובת רומית עתיקה, המזכירה את הקיסר דיוקלטיאנוס מן המחצית השנייה של המאה השלישית. קצת צפונה למצודה הרומית, בראש מצוק תלול, נמצאת מצודה נוספת מתקופת הברזל ולה חומת סוגרים. למרגלות המצודה הזאת נתגלה ח'אן שיירות מן התקופה הערבית הקדומה (בית אומייה, המאה השמינית) ומצפון לח'אן, בין יטבתה לגרופית, נתגלתה לפני שנים מערכת ארוכה של בארות שרשרת ("פוגרות") מן התקופה הערבית הקדומה, שבאמצעותה ניקזו והזרימו מי תהום אל פני השטח להשקיית שדות חקלאיים.

אין צל של ספק, שאתר חשוב זה של עין ע'דיאן היה מקושר באמצעות דרך סלולה אל אילה, היא אילת הרומית ששכנה במיקום עקבה של ימינו. ואכן הארכאולוג עוזי אבנר גילה קטעים מדרך זו בין יטבתה לאילת. אך נראה שאתר יטבתה הגדול קשור גם בדרך רוחב, כדוגמת דרכי הרוחב של הערבה התיכונה והצפונית. כ־30 ק"מ מצפון-מזרח ליטבתה, בגבול הערבה הירדנית ולמרגלות הרי אדום, נובע מעיין גדול בשם עין ע'רנדל, בסמוך לשפכו של נחל ע'רנדל אל הערבה. בע'רנדל התגלו שרידי מצודה רומית גדולה וחוקרים אחדים (נלסון גליק, פרנק, אלט) זיהו את המקום עם תחנה רומית בשם ארידלה (עין ע'דיאן מוזהה כתחנה רומית בשם א־דיאנס, במפת פויטינגר המפורסמת, אולם זיהויים אלו לא הוכחו עד היום). מאתר ע'רנדל מטפסת כיום דרך עפר (בחלקה הגדול סחופה ובלתי עבירה). במעלה ואדי ע'רנדל עולה הדרך בעקבות נקב קדום בשם נקב־אל־עוונאת, עד לבאר מים שופעת במרומי הרי אדום בשם ביר א־ג'מייל — זוהי באר עתיקה שבדווים משתמשים במימיה עד היום לשתייה ולהשקיית מקנה. מביר א־ג'מייל נמשך נתיב קדום, ששרידים ממנו נראים בשטח, עד לאתר הגדול של חמימה, הנמצא ממערב לדרך המלך, בין עקבה לפטרה. חמימה הייתה יישוב נבטי גדול; ומאוחר יותר — בתקופה הערבית הקדומה — מעין עיר ממלכתית. זהו אתר מרשים ובו מבנים מפוארים, מערכת אגירת מים ענקית ואף שרידי כנסייה מן השלב הביזנטי-נוצרי של האתר. נראה אפוא שהקשר בין עין ע'דיאן שבערבה לח'מימה שבאדום, באמצעות דרך עתיקה, הוא ממש מתבקש... ונראה שהנתיב המתואר לעיל הוא אכן דרך החיבור בין שני אתרים אלו.

האם לדרך הרוחב הזאת מעין ע'דיאן מזרחה אל ח'מימה שבאדום יש גם המשך מערבי, אל הרי הנגב ואל הים התיכון? ייתכן. ואם היה קשר כזה, הוא התבסס, מן הסתם, על הנתיב הבא: מעין ע'דיאן דרך מעלה שחרות הקדום אל בקעת עובדה, ומשם הלאה מערבה לכונתילה (גרסה?) שעל הדרך הקדומה בגבול ישראל-מצרים, הידועה בשם דרב־ע'זה (דרך עזה).

ממעלה פרס עד לכרך

בשנת 1970 סקרנו כמדריכי בית ספר שדה את תוואי הדרך הקדומה של מעלה פרס (הידוע גם בשם מעלה תמר). על הנתיב הקדום הזה למדנו מספרו של בנו רותנברג: "צפונות נגב" (1967), בפרק העוסק בדרכי ים סוף. הלכנו מהמצד הגדול ג'היניה (מצד תמר) במקביל לכביש היורד אל צומת הערבה. גילינו קטעי דרך מרשימים, בחלקם חצובים במדרון סלע ובחלקם בנויים על קירות תמך; שרידי מצדיות רבועות; קטע דרך שנותר על שפתו הדרומית של נקיק נחל פרס ומעליו מצד רבוע שהשתמר יפה. הקטע היפה והמרשים ביותר של הדרך הוא זה היורד אל צומת הערבה בסדרת פיתולים מסוקלים ומתוחמים בסוללות אבני סיקול. בתחתית המעלה, קצת ממזרח לצומת הערבה, ניצבת מצודה רומית קטנה, הידועה בשם מצד מזל. לנו היה ברור, כי דרך מעלה תמר שסקרנו, היורדת ממצד תמר אל צפון הערבה, אינה מסתיימת בנקודה סתמית כזאת כמצד מזל, ויש לה המשך מזרחה לעבר צוער העתיקה שבדרום-מזרח ים המלח. הארכאולוג חיים בן-דוד חוקר במשך שנים את הדרכים הקדומות העולות מים המלח ומהערבה אל מרומי הרי מואב והרי אדום. הוא סקר את המעלות מן הכפר סאפי (צוער הקדומה) אל עבר דרום רמת מואב, ואכן תיעד דרך רומית רחבה ומשוכללת העולה מצוער, במקביל לנחל זרד ומצפוננו, אל הכפר הירדני עי (ככל הנראה היישוב איה המופיע במפת מידבא מעל צוער) ומשם לכרך — הלא היא קיר מואב הקדומה. נראה לנו, שדרך מעלה תמר היא קטע מדרך רוחב חשובה שראשיתה ברפיח והמשכה דרך מנאיש הקדומה (ליד אופקים), באר שבע, ממשית, מצד תמר ומעלה תמר — עד לצוער שבפתח נחל זרד. מכאן עלתה הדרך במעלה שבדק חיים בן-דוד, לעבר כרך שברמת מואב.

תצפית ממעלה פרס

